

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ИЗДАВАНЕТО НА СВОДНИЯ ПАТЕРИК

Светлина НИКОЛОВА, София

Въпросът за издаването на Сводния патерик е тясно свързан с проблемите на издаването на другите славянски патерични сборници и е част от общия проблем за издаването на средновековните южнославянски и източнославянски преводни и оригинални литературни произведения. Ето защо тук ще се опитам да го разгледам в известна връзка с издаването на останалите славянски преводни патерици.

В най-ново време са ни познати като практика няколко основни типа издания на интересувашата ни книжовна продукция. Първо, издания на отделни преписи на съответните произведения (а понякога на всички известни до момента преписи), които възпроизвеждат точно, във възможната и смятана за необходима от издателя степен, текста на ръкописа, и са придружени с по-кратък или по-обширен археографски или текстологически коментар, понякога с изследване и съответния гръцки текст (тук бихме споменали няколко по-интересни съвременни издания от този тип: изданието на Изборника от 1076 г., подготвено от В.С. Голышенко, В.Ф. Дубровина, В.Г. Демьянов, Г.Ф. Нефедов¹, изданието на най-стария препис на Синайския патерик от края на XI в., подготвено от В.С. Голышенко и В.Ф. Дубровина², изданието на Успенския сборник, дело на О.А. Князевская, В.Г. Демьянов и М.В. Ляпон³, изданията на »За буквите« от Черноризец Храбър и »Азбучната молитва«, публикувани от К.М. Куев⁴). Второ, издания на произведението по няколко преписа, като в основата на изданието се поставя обикновено най-стария в хронологическо отношение препис, предаван най-често не по принципа *tel quel*, а в съответствие с определени принципи; тук се привеждат разночетения по другите преписи според избрани от издателя принципи, понякога изданията са придружени от изследвания на съответните произведения и от превод на някой съвременен

¹ Изборник 1076 года. Издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов, Москва, 1965.

² Синайский патерик. Издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, Москва, 1967.

³ Успенский сборник XII–XIII вв. Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон, Москва, 1971.

⁴ К. М. Куев, Черноризец Храбър, София, 1967; К. М. Куев, Азбучната молитва в славянските литератури, София, 1974.

език (от този тип са например добре известното издание на »Шестоднева« на Йоан Екзарх, дело на Р. Айтцетмюлер⁵; изданието на превода на Йоан Екзарх на »Бого-словие« от Йоан Дамаскин, подготвено от Л. Садник⁶; изданието на две от словата на Йоан Екзарх, приготвено от Д. Иванова-Мирчева⁷; изданието на Климентовите съчинения, осъществено от Б. Ангелов, К. Куев и Хр. Кодов⁸; изданието на хомилията на Епифаний за слизането в ада, публикувано от Д. Иванова-Мирчева и Ж. Икономова⁹; изданието на Скитския патерик, приготвено от Н. ван Вейк и публикувано от D. Armstrong, R. Pope, C. H. van Schooneveld). И трето – критически издания, подготвени въз основа на всестранно текстологическо изследване на произведенията, издания, които представят един критически установен текст, придружен с изложение на историята на текста и понякога с литературно-историческо изследване (от този тип са всички издания на староруски творби, осъществени от представители на ленинградската текстологическа школа на акад. Д. С. Лихачов, изданието на »Беседа против богомилите« от презвитер Козма, публикувано от Ю. К. Бегунов¹¹).

Разбира се, и трите типа издания имат своите силни и слаби страни. Тук бих искала да отбележа обаче, че когато става дума за текста на литературните творби, несъмнено най-важни за всеки филолог, както езиковед, така и литературовед, са изданията от последния тип. Изданията от първия тип изобщо не дават възможност за сигурни изводи относно езиқа и литературните особености на творбата, а вторият тип издания осигуряват само една относителна сигурност на изводите. Важността на критическите издания, в които са закрепени резултатите от цялостното текстологическо изследване на произведението, е осъзната отдавна от литературоведите-медиевисти. В последно време все по-настойчиво се утвърждава мисълта за голямото им значение и за лингвистичните проучвания на средновековните славянски творби. Тук ще напомня мнението само на двама известни лингвисти: Л. П. Жуковская и Ж. Лепсие. Основавайки се своята многогодишна работа върху славянското изборно евангелие, съветската изследователка категорично заяви: »текстологический анализ памятника во всех его сохранившихся списках должен стать необходимой предпоставкой чисто лингвистического изучения, так как он может предохранить от ошибок в лингвистической интерпретации

⁵ R. Aitzetmüller, *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes*. t. I–VII, 1958–1975.

⁶ Des Hl. Johannes von Damaskus 'Εκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. I. Herausgeg. von L. Sadnik, Wiesbaden, 1967.

⁷ Д. Иванова-Мирчева, Йоан Екзарх Български. Слова. т. 1, София, 1971.

⁸ Климент Охридски, Събрани съчинения. т. 1. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, София, 1970; т. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подготовили за печат Боню Ст. Ангелов и Христо Кодов, София, 1974.

⁹ Д. Иванова-Мирчева, Ж. Икономова, Хомилията на Епифаний за слизането в ада, София, 1975.

¹⁰ The Old Church Slavonic Translation of the 'Ανδρῶν ἀγίων βιβλος. In the edition of Nikolaas van Wijk. Edited by D. Armstrong, R. Pope and C. H. van Schooneveld, The Hague-Paris, 1975.

¹¹ Ю. К. Бегунов, Козма Пресвитер в славянских литературах, София, 1973.

написаний»¹²; и по нататък: »мы пришли к твердому убеждению... о полной ненаучности вообще привлечения материала для решения языковых вопросов вне текстологической соотнесенности используемых рукописных данных»¹³. С тези думи фактически Л.П. Жуковская подчертава необходимостта от подготовка на критически издания на славянските средновековни творби, тъй като не може да се смята за възможно и целесъобразно всеки езиковед да извършва отначало и сам за себе си текстологическата работа върху изследваното от него произведение. Още по-категоричен е Ж. Леписие, който твърди: »Entre l'édition critique d'un texte et la reproduction de manuscrits il faut choisir et il faut choisir l'édition critique. C'est à l'éditeur de prendre ses responsabilités, et d'utiliser les manuscrits secondaires en n'en conservant que ce qui est utile: l'apparat critique est fait pour cela. Les manuscrits n'intéressent que le paléographe; le lecteur, lui, demande d'abord un texte, avec les indications nécessaires à sa compréhension et les variantes intéressantes»¹⁴.

Според мен, когато става дума за издаване на текста на славянските патерици, както и във всички други случаи, трябва да се даде предпочитание на едно критическо издание. Още повече, че патеричните сборници са твърде големи по обем, представляват сложни жанрови образувания и са запазени в многобройни преписи (на мен например са ми известни 130 български ръкописа, около сто сръбски и към 500 руски, а те несъмнено са много повече), най-старите от които са отдалечени от първоначалния текст с по няколкостотин години. Напълно ясно е, че при това положение въобще не може да се мисли за отделното издаване на всички и дори само на някои по-интересни преписи. Това важи, разбира се, и за издаването на Сводния патерик.

Какво е направено досега във връзка с издаването на този интересен паметник? След М. Петров, който през 1875 г.¹⁵ пръв открива за науката съществуването му, Сводният патерик остава задълго забравен. След четиридесет години, през 1914 г., се появява издание на Сводния патерик по Великите Чети-Минеи на митрополит Макарий под редакцията на С. Долгов, като XIV випуск, т. 1 от изданието на Макариевите Чети-Минеи, при четивата за 31 декември, което обаче остава недовършено¹⁶. Десетина години по-късно, през 1927 г., се появява първото подробно изследване върху него, дело на младия съветски учен И.П. Ерьомин »Сводный патерик у південно-слов'яньських, українському та московському письменствах»¹⁷. Проучването на И.П. Ерьомин има главно текстологически

¹² Л. П. Жуковская, Текстология и язык древнейших славянских памятников, Москва, 1976, 14.

¹³ Пак там, 129.

¹⁴ J. Lépassier, L. Sadnik. Des Hl. Johannes von Damaskus 'Εκθεσις ἀκριβῆς τῆς ἁρθοδόξου πίστεως in Übersetzung des Exarchen Johannes. Wiesbaden, 1967. – Anzeiger für slavische Philologie, III, 1969, 136–137.

¹⁵ М. Петров, Древние киевские религиозные сказания, Варшава, 1875, 16–24.

¹⁶ Великие Минеи-четы митрополита Макария за 31 декабря. Изд. Археографической комиссии под ред. С. Долгова, вып. XIV, т. 1, Москва, 1914.

¹⁷ Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук, 1927, кн. XII, 48–77, кн. XV, 54–101.

характер. Изследвайки 58 преписа на Сводния патерик от края на XIV до XVIII в. (1 ръкопис от края на XIV в., 1 — от края на XIV — началото на XV в., 4 ръкописа от XV в., 2 — от XV—XVI в., 28 ръкописа от XVI в., 20 — от XVII в. и 2 — от XVIII в.), И.П. Ерьомин разграничава според подредбата на произведенията три основни редакции на текста — *а*, *β* и *γ*, и още петнадесет редакции, водещи началото си от редакция *γ*. Като допуска възможността и трите основни редакции да възхождат към един архетип, изследователят все пак смята за по-вероятно, че редакции *β* и *γ* са се отнасяли не направо към архетипа, а към общ посредник, чийто представител е редакция *а* и следователно именно тя е точно копие от архетипа. В съответствие с този извод И.П. Ерьомин представи архетипния състав на Сводния патерик според Макариевите Чети-Минеи, които, заедно с един негълен препис от XVII в., са единствените представители на редакция *а*. Интересната студия на талантливия съветски учен остана неизвестна в продължение на повече от четиридесет години, до 1969 г., когато се възобнови интересът към славянските патерични сборници¹⁸.

Като се опираме на резултатите от текстологическото проучване на И.П. Ерьомин, на пръв поглед бихме счели един от основните проблеми на критическото издаване на Сводния патерик — проблемът за избора на основния текст — за почти решен: то би трябвало да се основава върху Чети-Минеите на митрополит Макарий. Но толкова ли е безспорно това решение, логично произтичащо от цялото изследване на И.П. Ерьомин? В подробния анализ на И.П. Ерьомин странно впечатление правят две обстоятелства. На първо място фактът, че най-близък до архетипа се оказва преписът в Макариевите Чети-Минеи, един паметник, силно русифициращ езика на преводните творби, особено във фонетично отношение, и известен в редица случаи с промените, понякога твърде значителни, на които се подлага тук текстът на произведенията; при това този препис се намира в своеобразна изолация от цялата ръкописна традиция на Сводния патерик. На второ място, необяснима е липсата на южнославянски преписи (И.П. Ерьомин сочи само един сръбски препис от XVI в., копие от български оригинал), като се има предвид, че обикновено преводните произведения са съхранени в южнославянската писмена традиция.

Напълно естествено възниква въпросът дали не са запазени южнославянски преписи, чието текстологическо изследване може да внесе корекции в схемата на И.П. Ерьомин и да промени представата за архетипния състав на Сводния патерик, а съответно — да се отрази и върху избора на основния текст за критическото издание на паметника. Този въпрос ме подтикна да потърся нови южнославянски и преди всичко български преписи на Сводния патерик. Оказа се, че такива преписи наистина съществуват, и то немалко. Преди всичко, два от използваните от И.П. Ерьомин преписа са не руски, а български. При това единият от тях, който се намира в ръкопис № 237 от сбирката на Хлудов в Държавния исторически музей в Москва, определен от И.П. Ерьомин по неизвестни съображения като руско копие, направено през XV—XVI в. по средно-български протограф, в действителност

¹⁸ Св. Николова, Ранните старобългарски преводи на патеричните сборници, Константин Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му, София, 1969, 219–236.

представлява средно-български ръкопис, известен в науката още от 1872 г.¹⁹ и специално датиран от известния руски палеограф Н.П. Лихачев в десетилетието между 1340 и 1350 г.²⁰ (фактически това е най-ранният ръкопис на Сводния патерик). Освен тези два ръкописа аз успях да издира повече от 10 пълни български и сръбски преписа на този патерик, писани в периода от XIV до XVI в. и над 20 ръкописа от началото на XIV до XVII в., в които се съдържат извадки от него²¹. Интересно е да се отбележи, че по класификацията на Ерьомин всички южнославянски ръкописи се отнасят към редакция γ. За мене няма съмнение, че новите изследвания ще увеличат значително и броя на руските преписи на Сводния патерик. При това положение очевиден е необходимостта от ново текстологическо изследване на всички български, славяно-румънски, сръбски и руски преписи на Сводния патерик, въз основа на което да бъде установен неговия първоначален състав и текст, а също историята на текста в съответните славянски литератури. Едва след извършването на тази работа ще може да бъде подготвено в своя класически вид едно критическо издание на Сводния патерик в неговите три извода: български, сръбски и руски. Осъществяването на подобно издание обаче се губи в далечното и неопределено бъдеще, както поради сложността и трудоемкостта на задачата, която едва ли е по силите на един човек, така и поради непреодолимите издателски трудности, които би предизвикало едно толкова голямо по обем издание.

А при това нуждата от издаване на Сводния патерик е вече осезателна. Крайно време е едно столетие след неговото откриване този извънредно интересен както за литературоведите, така и за лингвистите паметник на старите славянски литератури, да бъде най-сетне публикуван, и то в едно, както вече казахме, критическо издание. Следователно, длъжни сме да помислим за едно ограничаване на задачата, обаче ограничаване в количествено, а не в качествено отношение. Тъй като запазените до днес преписи на Сводния патерик недвусмислено свидетелствуват, че в основата им стои някакъв български текст, а всички български текстове представят единствено редакция γ, възможност за подобно количествено ограничаване на работата аз виждам в издаването единствено на тази редакция въз основа на българската ръкописна традиция.

¹⁹ За този ръкопис вж. А.Н. Попов, Описание рукописей и каталог церковной печати библиотеки А.И. Хлудова, Москва, 1872, 462–475; К.Ф. Радченко, Отчет магистранта К.Ф. Радченко о занятиях рукописями в библиотеках и других ученых учреждениях Москвы и С.-Петербурга в течение сентября и октября 1896, Университетские Известия, т. XXXVIII, 1898, № 4, 67–68; П.А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке, т. I, вып. 1. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского, СПб, 1898, 484–487; Св. Николова, Патеричните разкази в старата българска литература. Дисертация, София, 1970, 58–60; Св. Николова, Търновската книжовна школа и преводната белетристична литература, Търновска книжовна школа. 1371–1971, София, 1974, 271–272.

²⁰ Н.П. Лихачев, Палеографическое значение бумажных водяных знаков. ч.I, СПб, 1899, XCIX–CIII.

²¹ За някои от тях вж. Св. Николова, Патеричните разкази. Дисертация, 58–65, 68–73, 77–93, 98–99, 105–112, 115–117, 122–123, 125–127, 139–141; Св. Николова, Патеричните разкази в историята на старата българска литература, Старобългарска литература. Изследвания и материали, кн. I, София, 1971, 169–173; Св. Николова, Търновската книжовна школа и преводната белетристична литература, 267–275.

Такава именно задача съм си поставила в подготвеното от мен издание на Сводния патерик, за което тук ще разкажа накратко, тъй като то отразява моето виждане за принципите, по които би трябвало да се осъществи едно подобно издание не само на Сводния патерик, но и на всеки от останалите пет патерика.

Текстологическото проучване на българските преписи на Сводния патерик показва, че най-старото запазено до днес състояние на текста е отразено в ръкописната традиция от XIV в. Ето защо изданието се основава именно върху нея. При това тъй като се публикува текстът на определен патеричен сборник тук се вземат предвид само пълните преписи на Сводния патерик.

За изданието са използвани 4 български преписа от XIV в., в които се съдържа основната редакция на текста²²: ръкопис № 164 (II B 5) от библиотеката на Зографския манастир, писан около средата на XIV в.²³, ръкопис № 418 от библиотеката на Хилендарския манастир, от втората половина на XIV в.²⁴, ръкопис № 1036 от сбирката на Народната библиотека »Жирил и Методий« в София от третата четвърт на XIV в.²⁵ и ръкопис № 237 от сбирката на Хлудов в Държавния исторически музей в Москва от 1340–1350 г.

Текстовите особености на използваните за изданието преписи свидетелствуват, че всички те са доста отдалечени от архетипа и са се явили, когато текстът на паметника е бил претърпял вече значително развитие. Най-правилен текст, с най-малко механически грешки и съзнателни промени, се съдържа в Зографския препис. В редица случаи единствено тук не присъствуват очевидно неправилни четения. При това той е най-пълен по състав и лишен от механически дефекти. Другите ръкописи се характеризират с редица индивидуални особености. С най-малко такива особености се отличава Хилендарският препис. В него почти няма съзнателни изменения. Много рядко преписвачът допуска и механически грешки. В Хилендарския препис обаче липсва една значителна част от текста, тъй като той е твърде повреден. Повече са грешките и особено съзнателните промени в Софийския препис. Тук преписвачът добавя думи, позволява си лексикални промени.

²² Тази редакция се съдържа в още един препис от XIV в.: ръкопис № 4859/L от музея »Casa Dosoftei« в. гр. Яш, Румъния. Този ръкопис аз открих по време на краткия си престой в Яш през февруари 1974 г. Не съм го използвала при работата си над изданието по независещи от мен причини.

²³ За този ръкопис вж. Г. А. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря на Афоне, Известия русского археологического института в Константинополе, т. XIII, 1908, 274. Тук обаче не се отбелязва, че това е препис на Сводния патерик.

²⁴ За този ръкопис е писал още Sava Chilandarec, Rukopisy a starotisky Chilendarské, Vestník české společnosti nauk, roc. VI, 1897, p. 35 (№ 104). Той обаче счита, че това е препис на Скитския патерик. Вж. също: М. Matejić and P. Matejić, Hilandar Slavic Manuscripts. The Ohio State University, Columbus, Ohio, 1972, 42; М. Matejić, Hilandar Slavic Codices. The Ohio State University (OSU Slavic Papers, № 2), Columbus, Ohio, 1976, 36. Пръв Ричард Поуп спомена, че този ръкопис съдържа някакъв вид препис на Сводния патерик: The Old Church Slavonic Translation, 14, 43.

²⁵ Описание на този ръкопис вж. у М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. III, София, 1964, 231–239. За него вж. още Св. Николова, Патеричните разкази. Дисертация, 58–65 и др.; Св. Николова, Търновската книжовна школа, 267, 269, 271–273.

Софийският препис не е лишен и от механически дефекти. Най-много индивидуални особености присъствуват в текста на Московския препис. Тук има редица механически пропуски на думи и изрази, съзнателни добавки на думи, промени в словоредата, лексикални изменения и т.н. Освен това в Московския препис са съкратени редица произведения, а съществуват и механически дефекти. Разбира се, не е лишен от индивидуални особености и Зографският препис. В него се откриват както механически грешки, така и различия, които са резултат от съзнателно отношение към текста. В този случай обаче е трудно да се каже доколко те са негови индивидуални особености и доколко са белези на архетип, различен от архетипа на останалите три преписа.

Тъй като Зографският препис е най-пълен по състав, не е бил подложен на механически повреди и съдържа най-правилен текст, като основа на изданието се публикува именно той.

Изданието е подготвено според следните принципи:

1. Всички безспорни грешки на Зографския препис се поправят според правилните четения в другите преписи. Всички тези поправки се поставят в квадратни скоби като под линия се посочва четенето на Зографския препис и според кой препис е внесена поправката.

2. Под линия се привеждат разночетения по посочените по-горе преписи. В разночетенията се вземат под внимание следните видове разлики: всички смислови различия (добавки и пропуски на думи и изрази, замени на една дума с друга, преосмисляния в резултат на механически грешки); някои езикови различия (лексикални, синтактични и по-важните морфологични); не се отбелязват фонетичните и графическите разлики.

3. Текстът се предава по следните правила: запазват се всички буквени знаци, употребени в ръкописа, включително Ъ, който има характер на общоприета лигатура; тъй като съкратените думи са изписани на места изцяло, навсякъде титлите се разкриват според принципите на съответния преписвач, като добавените букви се поставят в кръгли скоби. В случаите, когато някои думи не се срещат написани развързано, те се предават според традиционното написание на подобни думи в основния препис. Под титла се запазват само буквите-цифри; надредните букви се внасят в реда както в средата, така и в края на думата, като се набират с курсив; всички надредни знаци, освен паерчика, се изпускат напълно; думите се пишат разделно; текстът се разделя на абзаци в съответствие със съдържанието; заглавието на всеки разказ се пише на отделен ред; когато в ръкописа няма заглавие, в квадратни скоби се поставя новобългарско заглавие, което да отразява по възможност точно съдържанието на произведението; пунктоацията следва правилата на съвременния български правопис, като препинателни знаци се поставят минимално, при това се взема предвид оформянето на фразата от пунктоационните знаци, употребени в основния препис; пряката реч се отделя с кавички, а когато се смесват косвена и пряка реч и пряката се въвежда с помощта на »и-ако«, тази дума се поставя в границите на пряката реч; географските и личните имена се пишат с главна буква.

Подготвеното за печат издание на Сводния патерик е придружено с археографски бележки за използваните ръкописи, изложение на резултатите от тексто-

логическото проучване, изложение на принципите, според които е подготвено изданието, списък на съответните гръцки текстове, показалец на личните имена.

В заключение бих искала да изразя надежда, че така осъщественото издание на Сводния патерик, един от най-интересните по език и съдържание преводни славянски паметници, ще представлява стимул за появата на нови интересни филологически изследвания.

Sažetak

PROBLEM IZDAVANJA SVODNOG PATERIKA

Nakon kratkog pregleda suvremenih tipova izdanja srednjovjekovnih slavenskih spomenika u radnji se iznosi mišljenje da u izdavanju *teksta* slavenskih paterika prvenstvo treba dati kritičkim izdanjima. Nadalje se raspravlja o rezultatima dosadašnjih tekstoloških istraživanja Svodnog paterika. Potcrtana je nužnost novog tekstološkog proučavanja svih bugarskih, slavensko-rumunjskih, srpskih i ruskih prijepisa Svodnog paterika s ciljem da se utvrdi njegov prvobitan sastav i tekst, a jednako tako povijest teksta u književnoj tradiciji slavenskih naroda u srednjem vijeku, poslije čega se može prirediti kritičko izdanje toga paterika u svom klasičnom obliku. Budući da je ostvarenje sličnog izdanja ipak pitanje daleke budućnosti, a krajnje je doba da se taj izvanredno zanimljiv spomenik kako za historičare umjetnosti tako i za lingviste (otkriven prije jednog stoljeća i više), napokon objavi, u radnji se interesu istraživača predlaže jedno izdanje redakcije γ na osnovi bugarske rukopisne tradicije XIV st. Pokazane su karakteristike prijepisa upotrijebljenih u izdanju, obrazložen je ukratko izbor osnovnog teksta, izložena su načela na kojima je pripremljeno samo izdanje.

SLOVO

28

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA U ZAGREBU

ZAGREB 1978

S L O V O

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA
»SVETOZAR RITIG«
Instituta za filologiju i folkloristiku, p.o. Zagreb

Izlazi jedanput godišnje

UREDNIŠTVO: 4100 ZAGREB, DEMETROVA 11

BR. 28

Urednički odbor:

ANICA NAZOR, MARIJA PANTELIĆ,
JOSIP TANDARIĆ

Glavni i odgovorni urednik:

ANICA NAZOR

Korektori:

ALOJZ JEMBRIH, JASNA VINCE

Ovaj broj časopisa »Slovo« izlazi uz finansijsku pomoć Republičke zajednice za znanstveni rad SR Hrvatske – SIZ-VII.

Tisak: Štamparski zavod »Ognjen Prica«, Zagreb, 1979.